

BÁLING PÉTER: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép- Európában a 11. és kora 12. században*

A kutatás témája

Dolgozatunk megírása során azt a célt tűztük ki, hogy szélesebb családtörténeti vizsgálat alá vonjuk az Árpádok, Piastok és Přemyslidák dinasztiáinak tagjait. A kutatás azokra a személyekre tért ki részletesebben, akik a 10. század végétől egészen a 12. század első harmadáig alakították Magyarországot, illetve Cseh- és Lengyelország történetét. Vizsgálódásainkat igyekeztünk a münsteri iskola (Gerd Althoff) által kimunkált metodológiai keretek között elvégezni, amelyet tovább ösztönöztek a közelmúltban megjelent, a régió korabeli történetét hasonló módszertan szerint elemző írásokban foglalt nézetek. (Zbigniew Dalewski, Dušan Zupka, Bagi Dániel). Ez utóbbi munkák eredményei arra sarkalltak, hogy a családtörténeti vizsgálatok mellett különös figyelmet szenteljünk a régió dinasztikus torzsalkodásait kísérő konfliktuskezelési protokoll jelképes formáinak (*deditio*) és az érdekazonosság szimbolikus megnyilvánulásainak (*amicitia*). Mindezek mellett szükségesnek éreztük egy olyan genealógiai melléklet közzétételét is, amely a dolgozat időkeretein belül részletesen tárgyalja az Árpádok rokoni és házassági viszonyait. Az adattár elkészítését az is indokoltá tette, hogy Wertner Mór máig idézett, 1892-ben megjelent összefoglaló műve óta nem született olyan írás, amely tudományos jegyzetapparátussal kiegészítve a releváns szakirodalmi vélekedéseket és a fellelhető forrásokat egyaránt bemutatná. A melléklet a későbbiek során akár egy olyan számítógépes adatbázis alapját is képezheti, amelynek szakmai szempontjait a PTE Történettudományi Intézetének keretei között működő DelegatOnline (<http://delegatonline.pte.hu>) kutatócsoport fektetett le.

* Témavezető: Prof. Dr. Bagi Dániel. *Kárpát-medence és szomszédos birodalmak 600 és 1700 között* doktori program

Időhatárok

A disszertáció a 10. század végétől, tehát a kelet-közép-európai dinasztiák uralmának megszilárdulásától egészen a 12. század első harmadáig, a Magyarországon, illetve Cseh- és Lengyelországban egyaránt felbukkanó válságidőszak végéig öleli fel a régió történetét. A kezdőpont kiválasztásánál figyelembe vettük azt a körülményt, hogy Géza fejedelem uralmát megelőzően az Árpád-korra amúgy is jellemző korlátozott forráslehetőségek még inkább beszűkülnek, ebből fakadóan a legtöbb esetben pusztán hipotézisek megalkotására vállalkozhatnánk. A dolgozat végpontjának kijelölése körüli szempontok sorában nemcsak a magyar történelem hagyományosan elfogadott belső kronológiájára voltunk tekintettel, hanem arra a szakirodalmi megállapításra is, amely szerint a 12. század folyamán már egyre inkább tetten érhető a politikai gondolkodásban a római jog előretörése, illetve az investitúra-küzdelmek következtében oly mértékben változtak meg politikai-hatalmi viszonyok, amelyek hatására a régió politikumából folyamatosan kiszorult a Karoling-Ottoniánus teológiai-politikai eszmerendszer (Gericis József).

Források

A dolgozat metodikai szempontjait igyekeztünk érvényesíteni a forráskezelés során is. A középkori házasságról szóló részben leginkább a zsinati határozatokban és törvényszövegekben fellelhető adatokat hasznosítottuk. A munka társadalomtörténeti jelenségeket vizsgáló fejezeteiben rendszerint narratív források elbeszéléseire támaszkodtunk. Ezt nemcsak a szegényes forrásadottság tette indokolttá, hanem az a módszertani elv is, amely alapján igyekeztünk a régió történetének három alapvető forrásában – Prágai Cosmas, Gallus Anonymus munkái és a 14. századi magyar krónikakompozíció – olyan epizódokat keresni, amelyek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a nyugat európai, elsősorban a Birodalom területén keletkezett kútfők rituális kommunikációs formákat bemutató passzusaihoz. A disszertáció genealógiai mellékletének összeállításakor a lehető legszélesebb forrásbázis bevonására törekedtünk: a narratív kútfők mellett oklevelekben, nekrológiumokban megőrzött információkra is építettünk. Egyes személyek esetében azonban sajnos annyira szűkösek a forráslehetőségek, hogy kénytelenek voltunk olyan kútfőket is bevonni a kutatás körébe, amelyek nem számítanak korszakosnak. A bizonytalan, egymásnak ellentmondó forrásadatok, illetve az információ hiánya esetén a releváns szakirodalmi álláspontok bemutatását is fontosnak tartottuk.

A dolgozat felépítése

A két részből álló disszertáció második fele tartalmazza a vizsgálat során feltárt Árpád-házi személyek rövid genealógiai összefoglalóját. Így a mellékletben – anélkül, hogy megtörnénk a disszertáció gondolatmenetét – részletesen is lehetőség adódik az Árpádok olykor kusza és számos hipotézistől terhes genealógiai adatainak tárgyalására. A melléklet elkészítésekor kifejezetten a disszertációban kijelölt időintervallumot igyekeztünk szem előtt tartani, ennél fogva Géza fejedelemtől kezdve egészen Kálmán királyig vizsgáltuk az Árpádok dinasztijának családtörténetét. A munka során az egyes személyek – némileg igazodva Wertner Mór írásához – hat szempont mentén kerültek bemutatásra: névalak, származás, születési idő, házasság, gyermekek és az egyes személyek halálának körülményei. E hat aspektus vizsgálatakor a szakirodalmi tájékoztatót minden esetben egy rövid összegzés és értékelés követ, amelyben saját álláspontunkat is kifejtettük.

A munka törzsszövegét ugyanakkor a dolgozat első fele tartalmazza, amelyben a szakirodalom és a források bemutatása mellett foglalkoztunk a középkori házasságok jogi hátterét érintő kérdésekkel, a dinasztikus frigyek irányultságával és olyan társadalomtörténeti kérdésekkel, mint a hatalom öröklésének a problémája, dinasztikus családmódel megváltozása, a rokonok, barátok és tanácsadók szerepe, illetve a dinasztikus összeköttetések következtében létrejött érdekközösségek és segítségnyújtás körüli nehézségek bemutatása és értékelése.

1. Bevezetés

A munka bevezetésében a tematikai keretek ismertetése után került sor azoknak a metodológiai szempontoknak a bemutatására, amelyek alapján a történeti kutatás a 19. századtól kezdődően egészen napjainkig megpróbálta feltárni a dinasztikus házasságok körülményeit és az egyes országok történeti fejlődésére gyakorolt hatását. Ennek eredményeképpen megállapítottuk, hogy a szakirodalomban négy különböző módszertan lelhető fel: a pusztán genealógiai írások mellett a diplomácia- és kapcsolattörténeti szempontokat előtérbe helyező munkák és a modern társadalomtörténeti feldolgozások említhetők meg. A rövid módszertani ismertetés során az adott metodikai alapvetésnek leginkább megfelelő releváns külhoni és hazai munkákat is felidéztek. Ezen felül szóltunk az összehasonlító elemzés szükségességéről, a dolgozat által kijelölt időhatárokról és arról a történeti-, földrajzi régióról is, amelyet Köztes-Európának nevezünk.

2. Források

A dolgozat törzsszövege során felhasznált forrásokat és az azokhoz kapcsolódó problémákat a második fejezet során igyekeztünk bemutatni. Fontosnak látszott felvillantani azon elméleteket is, amelyek a kútfőket formai és tartalmi szempontok szerint próbálták meg csoportosítani (Herbert Grundman, Kristó Gyula, Franz-Josef Schmale). A különböző típusú források (szájhagyomány, narratív források, okleveles gyakorlat, törvényszövegek, stb.) tárgyalása után szükségesnek éreztük, hogy röviden ismertessük a dolgozat szempontjából legfontosabbnak számító krónikás hagyományból táplálkozó kútfők keletkezése és értelmezése körüli kérdéseket. Igyekeztünk szem előtt tartani azt a Helmut Beumann által tett megállapítást, amely szerint a középkori narratív források szerzőinek a történelemszemléletét is érdemes vizsgálat alá venni, hiszen az auktorok történetírói stratégiája jelentős mértékben tükrözi műveltségüket, és ez elválaszthatatlan az egyes szerzők életútjától. Ebből kiindulva szükségesnek véltük, hogy röviden bemutassuk, hogy a 12. század elején milyen ismeretekhez lehetett jutni a kor oktatási intézményeiben. A *causa scribendi* megértéséhez ugyanakkor elengedhetetlen a szerzők személye, illetve a királyi és fejedelmi udvar közötti kapcsolatrendszer ismerete. Ez utóbbi kérdéskörrel is a források tárgyalása során foglalkoztunk.

3. Kelet-Közép-Európai dinasztikus összeköttetések

A disszertáció lényegi részét adó harmadik fejezetben került tárgyalásra a középkori házasságok jogi hátterét bemutató értekezés. A történeti áttekintés során nemcsak a gyakorlatban alkalmazott együttélési formák (*Mundtehe*, *Friedelehe*, ágyasság) ismertetésének szenteltünk teret, hanem igyekeztük azt a folyamatot is bemutatni, amely által a házasság keresztény modellje meghonosult a középkor során. Az egyház egyik legfontosabb akkulturációs teljesítménye, a házasságok „krisztianizációja” ugyanis éppen a 12. századra, munkánk végpontjára vált teljessé. A zsinati határozatokban és a törvényszövegekben fellelt adatokat összevetettük a narratív források által az utókorra hagyott ismeretekkel, majd megvizsgáltuk, hogy a kelet-közép-európai dinasztiák esetében milyen hatásokkal érvényesültek a kánoni és világi előírások.

Ezt követően kapott helyet az Árpádok, Piastok és Přemyslidák házassági horizontjának a tárgyalása. Házassági horizont alatt azoknak a politikai és egyéb okokból megkötött frigyeknek az összességét értjük egy adott generáció során, amelyeknek az irányultsága megadja azt a mozgásteret, amely egy-egy dinasztiának a rendelkezésre állt, hogy céljait a házasságokon keresztül elérje. Ennek részletes bemutatására a fejezet végén tettünk kísérletet, miután a rendelkezésre álló forrásadatokat és a

releváns szakirodalom alapján ismertettük a dinasztiai nemzedékeinek házassági adatait, és röviden az egyes generációk tárgyalása után összefoglaltuk azokat a szempontokat, amelyek fontosnak bizonyultak a kapcsolatok létrejöttében. A vizsgálat során a három dinasztia tagjait genealógiai adatok alapján meghatározott kronológiai szempontok szerint soroltuk generációkba. A házassági horizont meghatározásakor figyelembe vettük a házasságkötés lehetséges körülményeit és irányát is. Utóbbit kategóriákba soroltuk be, melyeket minden nemzedék esetében az áttekinthetőség érdekében táblázatos formában foglaltunk össze. A vizsgált öt generáció házassági kapcsolatairól az alábbi adatok állnak rendelkezésre: a dinasztiai öt generációjából nagyjából nyolcvan főt ismerünk a források jóvoltából, ebből huszonhét az Árpádok, huszonöt a Piastok és huszonnyolc a Přemyslidák nemzetségéből kerül ki. Ezek az adatok természetesen csak megközelítőek, hiszen a forrásokkal igazolható esetek nem feltétlenül fedik a valóságot, sőt bizonyos, hogy számos családtag a kútfők szűkössége miatt kimaradt a vizsgálatból.

A munka következő logikai egységét a dinasztikus család elemzése teszi ki. Ennek során röviden bemutattuk a *familia* fogalmának középkorban ismert értelmezéseit, a vérségi és a fiktív rokonság közötti különbségeket. A magyar királyi hatalom öröklésének fényében megkíséreltünk rávilágítani az Árpádok családmodelljének változására a dolgozat időkeretein belül. Rövid kutatástörténeti kitérőben igyekeztünk felvillantani a *senioratus* és a *primogenitura* intézménye körül kialakult historiográfiai nézeteket és problémákat, amelyeket a forrásokban fellelhető adatokkal is összevetettük. Fontosnak tartottuk szólni az olyan társadalmi kötelekekről is, amelyek nem vezethetők le semmilyen korabeli vélt vagy valós normatív jogból és nem képezték részét annak az általános középkori teológiai világszemléletnek, amely három funkcionális rend által írta le a társadalmat. Mivel magyar nyelven viszonylag csekély számban olvashatók hasonló témájú írások, ezért a kutatás történetének és jelen helyzetének bemutatására is törekedtünk. A nagyrészt Gerd Althoff által kimunkált módszertan áttekintése után igyekeztünk rámutatni a Kelet-Közép-Európában keletkezett narratív kútfők azon szakaszaira, amelyek alapján a régióban az *amicitia* és *deditio* intézményének megléte – nézetünk szerint – igazolható. Végezetül megkíséreltük bemutatni a dinasztikus család nyújtotta politikai előnyöket a *consilium* és *auxilium* fogalom páros mentén.

A kutatás eredményei

Munkánk első részében a dinasztiai tagjainak házassági gyakorlatát és horizontját elemeztük. Megállapítottuk, hogy a házasságot érintő egyházi szabályozás rendelkezései – amelyek a vizsgált időszak során még csak formálódtak – nem jelentettek semmilyen akadályt a régió dinasztikus házasságaira nézve. A történeti áttekintés so-

rán számba vett Meroving és Karoling időkhöz képest – ahol az uralkodócsaládok egészen egyszerűen nem vettek tudomást azokról az akadályokról, amelyeket az egyház a törvénytelennek vélt házasságok elé igyekezett gördíteni – az általunk vizsgált időszakban a gyakorlat csak annyiban módosult, hogy az ilyen frigyek megkötéséhez a dinasztíák a 12. század során már kikérték az egyház hozzájárulását. A 11. század folyamán a kánoni korlátozás ellenére sem volt ritka az ágyasok tartása az uralkodóházak tagjainak körében. Mindez ahhoz vezetett, hogy az egyházi tilalom alá eső kapcsolatokat a dinasztia tagjai inkább legitimációs argumentumként használták fel. Erre utal, hogy a belviszályok során egyre inkább megjelent a kifogásolható származás mint érv a nemkívánatos családtagok félreállításához. Lengyelországban Zbigniew és III. Bolesław összetűzésekor, Magyarországon Kálmán fiának, Borisznak a jogigényével szemben hangoztak el ilyen indokok, amelyet aztán a dinasztikus történetírás is kiemelt fontossággal kezelt. Ennek ellenére, amikor azt a dinasztia érkei megkívánták, az ágyaskapcsolatból származó utód is örökölhetett, amelyre I. Břetislav esete szolgál kiváló példával. Összeségében tehát elmondható, hogy a dinasztikus házasságok létrejöttében sokkal inkább domináltak a politikai, gazdasági és családi érdekek, amelyek minden esetben felülírták az egyház normatív szabályozását.

A régió uralkodócsaládjainak nemzedékek szerinti vizsgálata során megállapítottuk, hogy az egyes generációkban született gyermekek száma nem vezethető le pusztán biológiai sajátosságokból, illetve az előző nemzedék házassági kapcsolatainak számából – noha természetesen ezeket az ismérveket nem lehet figyelmen kívül hagyni –, ugyanis mindez inkább az előző generációban lezajlott konfliktusok mélységével mutat szorosabb összefüggést. Az egyes dinasztíák esetében a házasságok kezdeti irányultságokhoz képest a 12. századra lassú elfordulás figyelhető meg. A Přemyslidák házaskapcsolatai egyre inkább a Birodalomba való betagozódás mellett foglaltak állást, amelyek a korai időszakban leginkább a Piastokkal folytatott konfliktusoknak voltak alárendelve. Hasonló megállapítás tehető Lengyelország esetében is, ahol a korai időszakban inkább a nyugati kapcsolatok voltak jellemzők, a belső viszályok következtében azonban egyre inkább a keleti, Kijev és a Rurikidák felé létesült házassági kapcsolatok domináltak. Ennek okát a Lengyelországra nehezedő nyugati irányú nyomásban kereshetjük. A dinasztíák közül a legszélesebb spektrumot az Árpádok házassági horizontja mutatja. A sokszínűség mellett azonban elmondható az is, hogy az Árpádok a Piastokhoz hasonlóan a Rurikidákban találták meg a legbiztosabb házassági partnert. Ennek okait nézetünk szerint a dinasztikus konfliktusokban kereshetjük. Az Árpádok torzsalkodásai során a nyugati irányultságú kapcsolatok ellensúlyozására alkalmasnak látszott a Kijevben székelő Rurikokkal való dinasztikus összeköttetések létesítése. Ugyanakkor a 12. századtól kezdve a Rurikidák és az Árpádok dinasztíája már nem kizárólag Kijeven keresztül kapcsolódott egybe, hiszen ekkor vette kezdetét az önálló Halics megszervezése. A 12. század húszas éveitől kimutatható, hogy a halicsi politika a Kijevtől való elszakadás érdekében nyugati szomszédjaira

is támaszkodott, amelyet dinasztikus házasságokkal is igyekeztek megerősíteni. Ez a politika azonban csak ideig-óráig működött, hiszen a 12. század végétől éppen a korszakunkban kötött frigyek és rokonsági kapcsolatok következtében magyar és lengyel részről egyaránt felmerült a keleti expanzió gondolata.

Vizsgálódásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy a 10. század végén, a 11. század elején egy mellérendelő viszony fedezhető fel a családtagok között, hiszen potenciálisan minden közeli vérrokon szóba jöhetett mint lehetséges örökös. Mindez azonban nem vezethető le sem a *senioratus*, sem pedig a *primogenitura* tankönyvszerű definícióiból, sőt e jogtörténeti fogalmak „vegytisztán” a gyakorlatban vélekedésünk szerint egyetlen uralmi területen sem mutathatók ki. A vizsgált időszakban az uralkodói családmodell változásának lehetünk tanúi, amely sokkal inkább egy szűkebb vertikális keresztmetszetű, alá- és fölé rendelő viszony irányába tolódott el. Mindez természetesen a hatalomból kizárt és kirekesztett családtagok kárára történhetett csak, ennél fogva nem csoda, ha a források minden egyes generáció esetében családi torzsalkodásokról számolnak be. Nézetünk szerint az antikvitásból örökölt, de a korabeli viszonyokra adaptált *amicitia* jelenség játszotta az egyik meghatározó szerepet. E megállapításunkhoz a münsteri iskola és a hasonló metodológia szerint eljáró kutatók eredményeit használtuk fel, amelyek azt mutatták ki, hogy a 11–12. századra már a barátság fogalom is jelentős változáson ment keresztül, többek közt szorosan összekapcsolódott a *deditio* intézményével. A régióban a forrásszinten is kimutatható barátsági szerződések és az alávétés rituáléi inkább az Ottók konfliktusainak lezárásával mutatnak hasonlóságot. Az *amicitia* a 11. és 12. század során olyan komplex jelenségnek bizonyult, amely nemcsak a dinasztiatagok, azaz rokonok, hanem a dinasztia és az elit, illetve az országnagyok egymás közötti viszonyaiban is felfedezhető. A barátsági kötelékek ugyanakkor nem értelmezhetők pusztán emocionális kapcsolatként, hiszen az abban résztvevő feleknek – akár önszántukból, akár kényszer hatására léptek ilyen kapcsolatra – egyaránt biztosított jogokat és rótt ki kötelezettségeket, ilyennek minősült a tanácsadás és segítségnyújtás. Az általános vélekedéssel szemben az *auxilium* nem korlátozódott a katonai segítségre, hiszen számos formája létezett a korban. A befogadás (*asylum*), egymás gazdasági alapú megsegítése, illetve pozícióba juttatása ugyanolyan fontos tényezőnek bizonyult a korban, mint a fegyveres beavatkozás. Ugyanakkor elmondható, hogy a kapcsolatokat szabályzó szokásjoggal nemcsak visszaéltek a korban, hanem a politikai színpadon beállott változás esetén akár egy érdekkapcsolat is felülírhatta a rokonsági kötelékeket. A régióban az általunk vizsgált időszakban keletkezett narratív forrásokban – amennyiben az a sértett fél szempontjait tartotta szem előtt – a jogsértés argumentációként jelent meg, ahogyan erre éppen a 14. századi krónika-kompozíció abaújvári eseményeket bemutató fejezete is rávilágít.